

Ярослав Романюк,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
Голова Верховного Суду України

УДК 347.1

КЛАСИФІКАЦІЯ ІМПЕРАТИВНИХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ

Статтю присвячено науковим і законодавчим підходам до розкриття класифікації імперативних цивільно-правових норм. Аналізуються типи імперативних цивільно-правових норм залежно від сутності та рівня граматичної закріпленості правил і заборон у них. Виокремлюються критерії загальнообов'язкової дії імперативних норм цивільного права та поширення їх впливу на всіх учасників цивільних відносин.

Ключові слова: імперативна цивільно-правова норма, диспозитивна цивільно-правова норма, абсолютна імперативна норма, норма-засада (відправна), норма-дефініція, класифікація цивільно-правових норм.

Публічний (державний, суспільний) інтерес у механізмі цивільно-правового регулювання за участю приватних осіб можна гарантовано реалізувати лише шляхом використання у положеннях цивільного законодавства правових приписів, обов'язкових до виконання сторонами конкретного цивільного правовідношення. Такими приписами є імперативні норми в цілому, в тому числі імперативні норми публічних галузей права та імперативні норми цивільного права як елементи системи цивільного права.

Це пояснюється тим, що диспозитивні цивільно-правові норми покликані врегулювати різноманітні варіанти поведінки учасників цивільних відносин, які виникають завдяки принципу юридичної рівності сторін, однак самостійно вони не здатні створити такий надійний правовий бар'єр, який би не допускав легального утиску прав та законних інтересів учасників майнових суспільних

відносин, які формують предмет цивільного права.

У свою чергу імперативні норми цивільного права відрізняються від норм публічних галузей права особливостями направленості регулятивного впливу, а також процедурами застосування. Отже, різниця обумовлена переважно специфікою спрямованості цивільно-правового регулювання.

Таким чином, лише за допомогою імперативних норм і за умови пріоритетного застосування диспозитивного методу правового регулювання (з урахуванням переваг імперативного методу) цивільне законодавство набуває внутрішню узгодженість єдиної системи правових норм. При цьому взаємозв'язок диспозитивних, імперативних та спеціалізованих цивільно-правових норм утворює галузеву систему «стримувань і противаг», спрямовану на забезпечення стабільності цивільного обороту та правової впевне-

ності учасників цивільних правовідносин.

Саме в цьому аспекті ми вбачаємо за необхідне розглядати місце імперативних норм у механізмі цивільно-правового регулювання. Однак для з'ясування видів імперативних норм необхідно проаналізувати їх поняття, виявити особливості їх структури, в загальних рисах визначити принципи їх тлумачення та цілі застосування.

У зв'язку з вищенаведеним актуальною залишається наукова проблема дослідження специфіки та видів імперативних норм цивільного права. Розкриття цієї проблеми на теоретичному рівні має істотне практичне значення, оскільки надає чітке уявлення про механізм застосування цих норм, у тому числі судової.

Слід зазначити, що питання поняття та класифікації імперативних цивільно-правових норм не завжди привертало належну наукову увагу вітчизняних учених-правників. Такі видатні вітчизняні фахівці в галузі теорії права, як П. М. Рабінович, А. М. Колодій, О. В. Петришин та низка інших у своїх роботах фрагментарно зупинялися на загальних класифікаційних рисах імперативних галузевих норм, але не поділяючи їх на окремі види імперативних норм тієї чи іншої галузі.

Щодо імперативних норм цивільного права України, то можна відзначити лише деякі публікації з цього питання І. О. Діковської, С. О. Погрібного та низки інших авторів, у межах яких ученими розглядалися окремі аспекти практичного застосування конкретних видів цивільно-правових імперативних норм чи імперативних норм міжнародного приватного права.

Водночас зарубіжні вчені, серед яких теоретики і цивілісти Г. К. Дмитрієва, Е. О. Євстигнеєв, І. А. Маньковський, А. В. Михайлов, А. Г. Карапетов, О. А. Кузнецова та інші, більш активно досліджували проблеми місця та класифікації імперативних норм цивільного права.

Викладене підкреслює актуальність

здійснення наукового дослідження, метою якого є з'ясування місця та ролі імперативних цивільно-правових норм у процесі цивільно-правового регулювання, їх співвідношення з диспозитивними нормами в цивільному праві як системі, а також класифікація цих норм на підставі формування критеріальних принципів і класифікаційних рис, що диференціюють їх на конкретні типи (види).

Попередньо слід зробити застереження про існування різних видів імперативних норм залежно від їх призначення, наприклад, засадничих (відправних) імперативних норм, які поширюють свою дію на всі цивільні відносини, а також звернути особливу увагу на у специфічність нормативного оформлення імперативних норм у договірних відносинах.

Так, аналіз приписів Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) свідчить про наявність у ньому істотної кількості різних імперативних норм, що можуть мати лише риси імперативності або бути такими за суттю.

Наголошуючи на наявності імперативності в будь-якій нормі, П. О. Недбайло стверджував, що питання лише в її межах та обсязі, вважаючи, що у випадку відсутності імперативності в нормі права норма відсутня як така. У низці норм, на його думку, це лише нормативні контури, що формують межі поведінки, а у деяких, зокрема у кримінальному праві як базовій галузі публічного права, — майже кожна норма є заборонною та імперативним приписом з чітким визначенням дій [14, с. 80–83].

У свою чергу С. О. Погрібний, посиляючись на надбання теорії права щодо ознак імперативних норм як категоричних, суворо обов'язкових нормативних приписів, що безпосередньо визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин, позбавляючи їх самостійно визначати для себе певні права та обов'язки [3, с. 289], виходить з того, що у випадку договірних відносин у сфері приватного права імперативні норми можуть бути двох видів: абсолютно імперативні та відносно імперативні [15, с. 246]. Такий

підхід заслугоує на підтримку і детальніший аналіз.

П. М. Рабінович не дає визначення імперативних і диспозитивних норм, а також формально не пов'язує їх дію з відповідними галузями права та методами правового регулювання. Він лише підкреслює, що в імперативних нормах диспозиція формулюється органом держави, а в диспозитивних — держава дозволяє суб'єктам домовитися щодо правила взаємної поведінки, яке вона буде забезпечувати, але передбачає ще й «резервне» правило поведінки на випадок, якщо суб'єкти не скористаються зазначеним дозволом [16, с. 126]. С. О. Погрібний, аналізуючи позицію П. М. Рабіновича стосовно того, що як імперативні, так і диспозитивні норми певною мірою можуть використовуватися в різних галузях права, логічно припускає, що П. М. Рабіновичем сформульована сутність центральної, основної частини правової норми, яка власне вказує, описує дозволена (можливу), обов'язкову й заборонену поведінку суб'єкта [15, с. 247]. Дійсно, такий висновок можна зробити, прослідковуючи хід думок автора.

Особливо слід відзначити дослідження Г. К. Дмитрієвої, яка виділяє найдискусійніші у доктрині питання щодо імперативних норм: їх коло, взаємовідносини з публічним порядком; необхідність дотримання імперативних норм іноземного права, з якими відношення тісно пов'язане; необхідність застосування імперативних норм лише до договірного права чи до всієї сфери приватноправових відносин [12, с. 163]. Дискусії з окреслених нею питань тривають і досі.

Однією з найпроблемніших правових категорій називає імперативні норми І. А. Діковська. У своїх роботах, присвячених вивченню імперативних норм у регулюванні договірних зобов'язань, вона робить висновки, спираючись на приклади обмеження застосування іноземного права імперативними нормами. Так, вчена зауважує, що обмеження сторін щодо вибору застосовуваного права міститься у ст. 14 Закону України «Про

міжнародне приватне право», яка, зокрема, встановлює, що правила цього Закону не обмежують дії імперативних норм права України, що регулюють відповідні відносини, незалежно від права, яке підлягає застосуванню; суд, незалежно від права, що підлягає застосуванню відповідно до цього Закону, може застосувати імперативні норми права іншої держави, які мають тісний зв'язок із відповідними правовідносинами, за винятком, встановленим ч. 1 ст. 14 вказаного Закону. При цьому суд повинен брати до уваги призначення та характер таких норм, а також наслідки їх застосування або незастосування.

І. О. Діковська додає, що законодавець у таких випадках не вказує ознак імперативних норм, що може призвести до незастосування норми права іноземної держави за наявності будь-якої імперативної норми права України, яка за змістом не збігається з нормою права іноземної держави [4, с. 35].

Загалом, аналізуючи іноземну та вітчизняну наукову літературу, слід зауважити, що наразі не вдалося відшукати єдиного підходу, за допомогою якого вичерпно перераховуються чи здійснюються текстуальні застереження щодо кожної диспозитивної чи імперативної норми цивільного права. З точки зору законодавчої техніки це виглядало б абсурдним, навіть якщо припустити, що комусь вдалося здійснити таку спробу лише, наприклад, у книзі V ЦК України. При цьому можна одразу передбачити настання правового колапсу під час практичної реалізації вказаних норм, не кажучи вже про застосування їх судами та можливу судову практику, яка ніколи не набуде єдності.

Водночас досвід вивчення низки американських та європейських законодавчих актів переконує в тому, що ідея текстуально виокремити імперативні норми у згаданому контексті видається допустимою (оскільки імперативних норм у загальному масиві норм договірного права досить мало), якщо не включати до цього кола спеціальні блоки норм стосовно споживчих договорів [6, с. 35].

Отже, аналіз позитивного законодавства та доктрини про правові норми дають підстави розрізняти такі головні типи імперативних норм залежно від призначення та граматичного закріплення:

1) абсолютно імперативні норми, застосування яких є обов'язковим для всіх учасників цивільно-правових відносин незалежно від їхньої волі. Такі норми, як слушно акцентують увагу автори, є нормами загальної дії та слугують меті створення певної загальнообов'язкової для суб'єктів цивільного права моделі поведінки. Крім того, такі норми у своєму змісті не містять заборон і безпосередньо не скеровані на захист слабкої сторони правовідношення [9, с. 77];

2) імперативні норми, які встановлюють різні заборони й обмеження цивільних прав і покладають певні обов'язки, що є наслідком протиправної поведінки. Науковці стверджують, що імперативні норми цього типу спрямовані на попередження протиправної поведінки учасників цивільно-правових відносин, тобто виконують превентивну функцію, надаючи суду легальну можливість обмеження суб'єктів цивільного права в реалізації належних їм суб'єктивних цивільних прав [9, с. 80];

3) імперативні норми, спрямовані безпосередньо на захист прав і законних інтересів слабкої сторони цивільного, як правило, договірною, правовідношення [9, с. 82].

Розкриємо особливості кожного з цих типів детальніше.

Перший тип становлять імперативні правові норми, застосування яких є обов'язковим для всіх учасників цивільно-правових відносин незалежно від їх волі. Їх відмінною рисою є обов'язковість застосування і, відповідно, неухильне дотримання всіма суб'єктами цивільного права в усіх випадках участі у цивільно-правових відносинах [13, с. 47]. Конструкція імперативних правових норм першого типу, спрямованість їх регулятивного впливу та цілі прийняття не допускають їх правомірного ігнорування з волі учасників відповідних правовідносин. За правилами законодавчої техніки

абсолютно імперативні норми переважно розташовані в загальних положеннях ЦК України і своїм змістом скеровують усіх учасників цивільних відносин до формування належної поведінки при вступі у певні відносини.

Імперативні правові норми першого типу за порядком застосування схожі на імперативні правові норми публічно-правових галузей системи права України і слугують меті створення загальної обов'язкової моделі поведінки суб'єктів цивільного права в межах встановленого державою громадянського правопорядку, у зв'язку з чим їх слід кваліфікувати як регулятивні.

Так, аналізовані норми являють собою норми загальної дії та слугують меті створення загальної обов'язкової для суб'єктів цивільного права моделі поведінки, не містять конкретних заборон, не спрямовані безпосередньо на захист слабкої сторони правовідносин. Водночас зміст цих норм формує імперативний і загальнообов'язковий характер дотримання всіма учасниками цивільних правовідносин. Утім, їх застосування в механізмі правового регулювання ускладнюється тим, що в теоретичному розумінні вони формально вважаються спеціалізованими цивільно-правовими нормами [7, с. 47] і під час реалізації сторонами цивільно-правової норми мають бути враховані сторонами.

При цьому, якщо сторони порушують певні взяті на себе зобов'язання, застосування таких норм уповноваженими органами здійснюється виходячи з їх системного зв'язку з іншими цивільно-правовими нормами, у яких безпосередньо передбачено варіант поведінки конкретного, наприклад, недоговірною правовідношення між сторонами, тобто відбувається субсидіарне застосування цих норм. Однак, як слушно зазначають автори, хоча такі імперативні норми є нормами загальної дії за змістом, саме їх призначення і відправний характер мають бути вирішальними при виборі судом чи іншим уповноваженим органом норми, що регулює спірні відносини між сторонами [7, с. 141].

Таким чином, до абсолютно імперативних норм можна віднести окремі відправні цивільно-правові норми, що мають найвищу форму абстрагування та містять відправні начала, основи правового регулювання цивільних відносин, які, у свою чергу, поділяються на:

а) *визначально-установчі норми*, які містять положення, що визначають цілі, завдання цивільного права, його правових інститутів, предмет, форми й засоби правового регулювання. Наприклад, цивільні відносини регулюються однаково на всій території України (ч. 6 ст. 4 ЦК України); звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується (ч. 2 ст. 7 ЦК України); чинний міжнародний договір, що регулює цивільні відносини, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, є частиною національного цивільного законодавства нашої держави. Якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України (ст. 10 ЦК України); Президент України здійснює захист цивільних прав та інтересів у межах повноважень, визначених Конституцією України (ч. 1 ст. 17 ЦК України), тощо;

б) *норми-засади і норми-принципи*. Норми-засади містять положення, які закріплюють вихідні принципи цивільного права та основні начала цивільного обігу [7, с. 12]. Загальні засади цивільного законодавства називають в літературі тим каркасом, на якому має будуватися вся система актів цієї галузі законодавства. Як зазначає Ю. Х. Калмиков, юридичні принципи, загальні засади характеризують особливості певної правової системи, в них висловлені головні ідеї, що пронизують всі її клітини і клітинки, всі структурні підрозділи [5, с. 263].

Існування у цивільній доктрині принципів цивільного регулювання та визначення у ЦК України засад цивільного законодавства сформулювали багаторічну

дискусію стосовно співвідношення цих понять. Не вдаючись до глибокої теоретичної полеміки з цього приводу, оскільки це не є предметом нашого наукового дослідження, зауважимо, що загальним підсумком дискусії стала сформована позиція про змістовне отождошення вказаних категорій. Хоча пропозиції говорити про принципи права та основні засади законодавства не позбавлені сенсу.

Ключовою нормою, в якій визначаються принципи цивільного регулювання (засади цивільного законодавства), є ст. 3 ЦК України, що встановлює:

- 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом;
- 3) свободу договору;
- 4) свободу підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- 5) судовий захист цивільного права та інтересу;
- 6) справедливість, добросовісність та розумність.

Об'єктивний зовнішній аналіз зазначеної норми-принципу дає змогу припустити, що такі принципи поширюються виключно на державне регулювання цивільних відносин і не стосуються випадків можливого саморегулювання договірних цивільних відносин, тобто за формальними ознаками ця норма-принцип належить до імперативних і поширюється на регулювання імперативних цивільних відносин.

Однак С. О. Погрібний, досліджуючи загальні норми-засади в механізмі цивільно-правового регулювання, спростовує вказану тезу і доводить, що значення цих загальних засад (іншими словами — принципів) є значно ширшим. Уже навіть текстуальне відображення окремих із них свідчить про те, що вони стосуються не лише (а, можливо, й не стільки) цивільного законодавства як регулятора цивільних відносин, а й іншого виду регулятора таких відносин. Ідеться, звісно, про цивільно-правовий договір як засіб саморегулювання договірних цивільних відносин їх учасниками. Так,

принципи свободи договору, справедливості, добросовісності та розумності, попри їх відомий прояв при здійсненні імперативного регулювання цивільних відносин, мають першочергове значення саме для саморегулювання договірних цивільних відносин [15, с. 57].

До норм-принципів цивільного права належать також статті 11, 12, ч. 1–4 ст. 13, ч. 2 ст. 14 ЦК України, які у своєму змісті певним чином відтворюють особливий конституційний постулат — ч. 1 ст. 19, в якій пропонується що: особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковим для неї;

в) *норми-дефініції*, що містять повне або неповне визначення певних цивільних категорій, понять і явищ [8, с. 211], зокрема: поняття правоздатності (ч. 1 ст. 25 ЦК України); ім'я фізичної особи (ст. 28 ЦК України); поняття цивільної дієздатності (абз. 2 ч. 1 ст. 30 ЦК України). До імперативних норм-дефініцій також належать численні дефініції в договірних зобов'язаннях, що мають граматичну конструкцію «прямі дії або вказівка зобов'язання вчинити дії» (ст. 655, ч. 1 ст. 712, ч. 1 ст. 713, ч. 1 ст. 714, ч. 1 ст. 715, ч. 1 ст. 717, ч. 1 ст. 729, ч. 1 ст. 731, ч. 1 ст. 744, ч. 1 ст. 759, ч. 1 ст. 806, ч. 1 ст. 810, ч. 1 ст. 827, ч. 1 ст. 837, ч. 1 ст. 901 ЦК України тощо).

Таким чином, імперативні правові норми першого типу застосовуються з метою визначення складу нормативно-правових актів, що належать до системи цивільного законодавства, а отже, містять норми цивільного права, прямо не передбачені у ЦК України, а також для закріплення ієрархічного співвідношення між собою за юридичною силою нормативно-правових актів, включених до системи цивільного законодавства.

Такий підхід законодавця закономірний і спрямований на виключення довільного сприйняття органами правозастосування та учасниками цивільного обороту тих нормативно-правових актів, що містять цивільно-правові норми та порядок їх застосування, що особливо

важливо у випадку виявлення колізії двох нормативно-правових актів, норми яких спрямовані на врегулювання одного і того ж сегмента цивільно-правових відносин [1, с. 77–78].

До імперативних правових норм першого типу також належать норми, закріплені ст. 10 ЦК України, які отримали назву в доктрині «надімперативні норми».

Імперативні норми, викладені у чинних міжнародних договорах, що регулюють цивільні відносини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (є частиною національного цивільного законодавства України), не є звичайними імперативними нормами. На думку спеціалістів, вони сильніші, ніж звичайні імперативні норми [11, с. 72].

Досліджуючи надімперативні норми у частині обмеження застосування іноземного права імперативними нормами, О. І. Жильцов виокремлює такі їх властивості: імперативна норма повинна мати характер норми безпосереднього застосування; держава, що видала відповідну норму, повинна мати обґрунтований інтерес у її застосуванні; імперативна норма повинна мати не лише виправдану мету, а й метод, за допомогою якого така мета досягається; держава, що видала імперативну норму, повинна бути достатньо тісно пов'язана з відповідним правовідношенням [2, с. 38].

Отже, такі імперативні норми слід розглядати як обмежуючий фактор свободи сторін договору. Це обмеження може стосуватися як свободи укладати договір, визначати його зміст, обирати контрагента, змінювати та припиняти його, так і свободи обирати застосовуване право. Слід погодитися з авторами, які вважають, що імперативність норми впливає з її змісту, а також мети, яка повинна бути особливою, зокрема захищати особливо важливі цінності правопорядку, соціального й економічного устрою [4, с. 37].

Другий тип імперативних норм цивільного права становлять норми, які

встановлюють різні заборони й обмеження в цивільних правах і покладають певні обов'язки, що випливають з протиправної поведінки. До них, зокрема, належать: недопущення дій особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших сферах (частини 4–6 ст. 13 ЦК України); дії суду в частині відмови в захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею положень частини 2–5 ст. 13 ЦК України (ч. 3 ст. 16 ЦК України); загальні засади відповідальності за завдану майнову та моральну шкоду (статті 23, 1166, 1167 ЦК України); заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 278 ЦК України); заборона евтаназії (ч. 4 ст. 281 ЦК України); заборона вимагати та подавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування фізичної особи (ч. 2 ст. 286 ЦК України); заборона будь-яких форм психічного і фізичного тиску на особу (ст. 288 ЦК України); заборона примусової праці (ч. 3 ст. 312 ЦК України); заборона вчинення особою дій, які можуть порушити право власності іншої особи (ч. 2 ст. 386 ЦК України); заборона неправомірного використання права інтелектуальної власності (ст. 424 ЦК України); заборона або обмеження відступлення права грошової вимоги (ст. 1080 ЦК України) тощо.

Імперативні норми аналізованого типу спрямовані на попередження такої поведінки учасників цивільно-правових відносин, якою може бути завдано шкоди іншим особам, суспільству, державі, і, поряд з превенцією асоціальної поведінки суб'єктів цивільного права, застосовуються для створення правових умов належного захисту порушених прав. Крім того, на думку цивілістів, норми аналізованого типу, виконуючи превентивну функцію, надають суду легальну можливість обмеження суб'єктів цивільного права в реалізації належних їм суб'єктивних прав [10, с. 77].

Досліджуючи зміст та текстуальне викладення таких імперативних норм у по-

ложеннях чинного законодавства, слід зазначити, що на відміну від абсолютно імперативних норм, цей вид норм призначений для охорони встановленого за допомогою норм першого типу правопорядку, що дає змогу зробити висновок про належність імперативних норм другого типу до охоронних цивільно-правових норм.

Також критеріальна відмінність між імперативними нормами першого і другого типів, на наш погляд, вбачається в тому, що імперативні норми другого типу не поширюються на дії всіх учасників цивільних відносин, а застосовуються лише в разі порушення цивільного правовідношення учасниками конкретного, зокрема договірного, правовідношення. Наприклад, ч. 1 ст. 779 ЦК України встановлено імперативні дії наймача в разі пошкодження з його вини майна, отриманого в найм, а частина друга цієї статті конкретизує негативні наслідки у вигляді права наймодавця в разі неможливості відновлення речі вимагати відшкодування завданих йому збитків, у тому числі в судовому порядку, на підставі статті 15, 16 ЦК України шляхом ініціативного звернення особи з позовною заявою до суду.

У той же час, на права й обов'язки інших учасників цивільних відносин така норма не поширюється, оскільки вони не є учасниками конкретного договірного правовідношення.

У цьому полягає відмінність таких норм права від зовні схожих на них імперативних норм публічних галузей права, оскільки останні, наприклад, норми податкового, фінансового, адміністративного права, в разі їх порушення застосовуються уповноваженими державними органами самостійно та в обов'язковому порядку. Отже, ще однією характерною рисою зазначених та інших аналогічних імперативних норм є, як правило, примусовий порядок їх застосування.

Водночас, іншою специфічною ознакою таких норм є те, що сторони не тільки мають виконувати вказані норми, а й

навпаки, керуючись ст. 6 ЦК України, можуть відступити від положень такої імперативної норми і проігнорувати її, передбачивши в договірному зобов'язанні інші темпоральні норми виконання власних зобов'язань. Наприклад, ч. 2 ст. 919 ЦК України дає змогу встановити триваліший строк вимоги вантажу, ніж загальнопередбачений тридцятиденний строк, закріплений главою 64 «Перевезення» ЦК України.

Стосовно імперативних норм третього типу слід зауважити, що вони також отримали назву в цивілістичній доктрині — «напівімперативні норми». Нами такі норми виділяються в окрему групу, виходячи з того, що на відміну від першої та другої груп, у цих імперативних нормах встановлюються приписи, спрямовані на забезпечення захисту не будь-якої сторони договірних відношення, а тільки слабшої, якою зазвичай виступає споживач, фізична особа зі специфічним статусом (недієздатна, малолітня чи неповнолітня фізична особа), фізична особа при укладенні правочину з юридичною особою тощо.

Ускладнення цивільного обороту і поява в ньому професійних учасників, як слушно зазначає Е. О. Євстигнєєв, призвело до того, що правопорядок зобов'язаний захищати від явної несправедливості осіб, яким через або їх професійну необізнаність, або нерівність у переговорних можливостях нав'язуються внаслідок презумпції диспозитивності та саморегуляції в договірному праві невідгідні умови. Цей захист здійснюється шляхом формування в законі «напівімперативних норм», які істотно ускладнюють для сторін відхід від їх приписів у разі, коли учасником договору є особа, яка має порівняно з контрагентом нерівні переговорні можливості або не є професійним учасником цивільного обороту [1, с. 46].

Аналізуючи практичне застосування таких імперативних норм, крім скерованості до специфічних суб'єктів цивільного права, слід зауважити також про особливий порядок їх застосування.

Наприклад, закріплення положення про те, що нездійснення особою своїх цивільних прав не є підставою для їх припинення, крім випадків, встановлених законом (ч. 2 ст. 12 ЦК України), не позбавляє особу легітимної можливості реалізувати надане їй право шляхом, зокрема, пасивної поведінки власника.

Досліджуючи імперативні норми, зокрема в зобов'язаннях роздрібної торгівлі, перевезення транспортом загального користування, послуг зв'язку, банківського обслуговування тощо, слід зазначити, що з метою забезпечення захисту прав споживача як слабшої сторони договірних зобов'язань вказані договірні зобов'язання викладено у вигляді публічних договорів та (або) договорів приєднання.

У таких договірних конструкціях, на думку спеціалістів у сфері підприємницького права, імперативно закріплюються правила поведінки лише однієї сторони — суб'єкта підприємницької діяльності, який на власний ризик здійснює діяльність із надання певних послуг чи купівлі-продажу товарів, надавача послуг чи продавця. Для споживача, який може бути покупцем, позичальником, пасажиром, споживачем медичних, туристичних послуг, навпаки, законодавцем встановлюються законодавчі гарантії забезпечення посиленої охорони його прав, що має сформувати баланс дотримання прав сторонами і недопущення зловживання сильнішою стороною своїми правами [13, с. 3].

З викладеного випливає, що імперативні правові норми аналізованого типу є гарантом реалізації наданих ними правових можливостей, але тільки в тому випадку, якщо учасник цивільно-правових відносин добровільно не відмовився від їх реалізації. Причому навіть у разі такої відмови імперативні правові норми третього типу не припиняють свою дію, що дає можливість суб'єкту цивільного права згодом безперешкодно реалізувати надані такими нормами юридичні можливості [10, с. 79—80].

Завершуючи аналіз сутності імпера-

тивних цивільно-правових норм і розмежування їх із диспозитивними, слід також зазначити, що імперативний характер можуть мати як матеріальні, так і процесуальні норми, а в цивільному праві можна виокремити норми, що мають процедурний характер. Досить велика кількість процесуальних норм цивільного права закріплює відносини за участю підприємців. Зокрема, законодавство про ліцензування містить норми, що за формою є процедурними, а за суттю — імперативними.

Таким чином, проаналізувавши сутність та зміст різних видів імперативних норм цивільного права, можна зробити висновок, що цивільне законодавство України виходить із загальної презумпції диспозитивності норм цивільного права. В його актах нам не вдалося відшукати вичерпних критеріїв, керуючись якими можна з абсолютною точністю промаркувати всі норми на предмет віднесення їх до імперативних чи диспозитивних. Такого підходу не існує і в різних правових системах світу.

Водночас, виходячи із сутності та призначення, імперативні норми займають самостійне місце серед інших норм цивільного права, скеровуючи останні до нормального руху цивільних правовідносин у механізмі правового регулювання, і наділені специфічними функціями впливу як на інші норми, так і на механізм цивільно-правового регулювання в цілому, що буде предметом нашого дослідження в наступних наукових публікаціях.

Підсумовуючи викладене, зупинимося на таких загальних висновках.

Взаємозв'язок диспозитивних, імперативних та спеціалізованих цивільно-правових норм за допомогою диспозитивного методу є галузевою системою «стримувань і противаг», спрямованою на забезпечення стабільності цивільного обороту та правової впевненості учасників цивільних правовідносин.

Аналіз позитивного цивільного законодавства та доктрини у розрізі питання про правові норми дає підстави сформу-

вати такі головні типи імперативних норм залежно від призначення та граматичного закріплення:

1) абсолютно імперативні норми, застосування яких є обов'язковим для всіх учасників цивільно-правових відносин незалежно від їхньої волі. Такі норми є нормами загальної дії та слугують меті створення певної загальнообов'язкової для суб'єктів цивільного права моделі поведінки. Імперативні правові норми цього типу застосовуються з метою визначення складу нормативно-правових актів, що належать до системи цивільного законодавства, а отже — містять норми цивільного права, прямо не передбачені у ЦК України, а також для закріплення ієрархічного співвідношення між собою за юридичною силою нормативно-правових актів, включених до системи цивільного законодавства.

До абсолютно імперативних норм можна віднести окремі відправні цивільно-правові норми, що мають найвищу форму абстрагування і містять відправні начала, основи правового регулювання цивільних відносин, які, у свою чергу, поділяються на визначально-установчі; норми-засади і норми-принципи; норми-дефініції та надімперативні норми;

2) імперативні норми, що встановлюють різні заборони й обмеження цивільних прав та покладають певні обов'язки, що є наслідком протиправної поведінки. Вони спрямовані на попередження протиправної поведінки учасників цивільно-правових відносин, тобто виконують превентивну функцію, надаючи суду легальну можливість обмеження суб'єктів цивільного права в реалізації належних їм суб'єктивних цивільних прав.

На відміну від абсолютно імперативних норм, цей вид норм призначений для охорони встановленого за допомогою норм першого типу правопорядку, що дає змогу зробити висновок про належність імперативних норм другого типу до охоронних цивільно-правових норм.

Іншою специфічною ознакою таких норм є те, що сторони не тільки мають їх виконувати, а й навпаки, керуючись

ст. 6 ЦК України, можуть відступити від положень такої імперативної норми і проігнорувати її, передбачивши в договірному зобов'язанні інші темпоральні норми виконання власних зобов'язань;

3) імперативні норми, спрямовані безпосередньо на захист прав і законних інтересів слабкої сторони цивільного, як правило, договірного, правовідношення. У цих імперативних нормах встановлюються приписи, спрямовані на забезпечення захисту не будь-якої сторони договірного відношення, а тільки слабшої,

якою зазвичай виступає споживач, фізична особа зі специфічним статусом (недієздатна, малолітня чи неповнолітня фізична особа), фізична особа при укладенні правочину з юридичною особою тощо.

Такі імперативні правові норми є гарантом реалізації наданих ними правових можливостей, але тільки у випадку, якщо учасник цивільно-правових відносин добровільно не відмовився від їх реалізації.

Список використаних джерел

1. Евстигнеев Э. А. Императивные и диспозитивные нормы в договорном праве: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. — М., 2015. — 227 с.
2. Жильцов А. И. Императивные нормы в практике международного коммерческого арбитража // Внешнеторговое право, 2007. — № 2. — С. 43—45.
3. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — С. 289.
4. Діковська І. Імперативні норми й їх роль у регулюванні договірних зобов'язань // Підприємництво, господарство і право, 2013. — № 1. — С. 34—37.
5. Калмыков Ю. Х. О значении общих положений гражданского законодательства // Калмыков Ю. Х. Избранное: труды, статьи, выступления. — М.: Статут, 1998. — С. 263.
6. Карапетов А. Г., Савельев А. И. Свобода договора и ее пределы. — М.: Статут, 2012. — Т. 2: Пределы свободы определения условий договора в зарубежном и российском праве. — 2012. — 453 с.
7. Кузнецова О. А. Нормы-принципы российского гражданского права. — М.: Статут, 2006. — 269 с.
8. Кузнецова О. А. Специализированные нормы российского гражданского права: теоретические проблемы: дис. ... д-ра юрид. наук. — Екатеринбург, 2007. — 430 с.
9. Маньковский И. А. Понятие, предназначение и классификация императивных норм гражданского права Республики Беларусь // Научный диалог. — 2013. — № 12 (24): Общественные науки. — С. 72—85.
10. Маньковский И. А. Нормы и источники гражданского права: теоретические основы формирования и применения: монография. — Минск: Междунар. ун-т «МИТСО», 2013. — 288 с.
11. Марышева П. И. Семейные отношения с участием иностранцев: правовое регулирование в России. — М.: Волтерс Клувер, 2007. — 328 с.
12. Международное частное право: учебник / Л. П. Ануфриева, К. А. Бекяшев, Г. К. Дмитриева и др.; отв. ред. Г. К. Дмитриева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2004. — 688 с.
13. Михайлов А. В. Роль императивных норм в правовом регулировании отношений между лицами, осуществляющими предпринимательскую деятельность или с их участием: дис. ... канд. юрид. наук. — Казань, 2001. — 185 с.
14. Недбайло П. Е. Применение советских норм. — М.: Госюриздат, 1960. — 511 с.
15. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03. — Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; НБУ ім. В. І. Вернадського, 2009. — 412 с.
16. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. — 5-е вид., зі змінами. — Київ: Атіка, 2001. — 176 с.

Романюк Ярослав. Классификация императивных гражданско-правовых норм.

Статья посвящена научным и законодательным подходам к раскрытию классификации императивных гражданско-правовых норм. Анализируются типы императивных гражданско-правовых норм в зависимости от их сущности и уровня грамматической закреплённости правил и запретов в них. Выделяются критерии общеобязательности действия императивных норм гражданского права и распространения их влияния на всех участников гражданских отношений.

Ключевые слова: императивная гражданско-правовая норма, диспозитивная гражданско-правовая норма, абсолютная императивная норма, норма-принцип (отправная), норма-дефиниция, классификация гражданско-правовых норм.

Yaroslav Romaniuk. The classification of imperative civil and legal norms.

The editorial highlights classification of imperative civil and legal norms. It reveals types of imperative civil and legal norms, depending on the nature and level of grammatical entrenchment of the rules and bans in it. It outlines the criteria of compulsory force of imperative norms of the civil law and its impact on all members of civil relations.

It is well-proven that, interconnection of non-mandatory, imperative and specialized civil-law norms by using of non-mandatory method is been the branch system «inhibitions and counterbalances», sent to ensure of stability of civil circulation and legal confidence of participants of civil legal relationships.

Main type of imperative norms depends on purpose and grammatical fixing been formed.

1) Absolutely imperative norms, whose application is obligatory for all participants of civil legal relations regardless of their will. Such norms are the norms of general action and the aims of creation serve as certain obligatory for civil law subjects model of behavior. To the absolutely imperative norms are attributed separate departure civil legal norms, that has the most high form of abstracting and contain the departure beginnings, bases of the legal adjusting of civil relations, which, in turn, divided into a initially-constituent; norms-principles and norms-bases; norms-definitions and above imperative norms.

2) Imperative norms, that sets different prohibitions and limitations of civil rights and impose certain duties, as a consequence wrongful conduct. They are aimed at preventing unlawful behavior of the participants of civil relations, so execute preventative function, providing for the court legal restricting of civil rights in the implementation of owned by them subjective civil rights.

Such norms intended to protect of established using the rules of the first type of legal order, that is protective of civil legal norms.

3) Imperative norms, aimed directly to the protection of rights and legal interests of weak side of civil, usually contractual, relationship. In these imperative norms are established a regulations, that aimed to protect not any party to the contractual relationship, but weaker, which is usually the consumer, a person with a specific status (incapacitated, minor or underage individual), a person during conclusion of a deed with a legal entity, more.

Keywords: imperative civil and legal norm, dispositive civil and legal norm, absolute imperative norm, norm-principle, norm-definition, classification of civil and legal norms.